

VELLES FONTS, MINES I POUS EN EL TRIANGLE EL LLOAR, GRATALLOPS I TORROJA

Jaume SABATÉ ALENTORN

Quan els primers pobladors assentaren rels i crearen nuclis de població en llocs adients de la crosta de la terra, l'element essencial que cercaven per fer-los possibles fou l'aigua per al seu abastament, i arranjaren unes fonts amb més o menys abundància, però que consideraven suficients per donar vida als nous estadants que s'hi aposentaren.

En tot lloc i moment, les fonts públiques foren patrimoni del comú, que tenia cura de la seva conservació i restauració quan calia, i eren respectades per tothom, especialment pel bestiar que tant abundava i que complia les normes comunitàries, ja que a tothom calia, també, que fossin respectats els abeuradors.

A mesura que els pobladors anaven creixent, va caldre en tot moment fer-hi nous treballs de captació d'aigües i d'aprofundiment de les mines i els pous. És evident que les fonts principals tenien adossats els abeuradors on els animals del poble poguessin abeurar-se. Cada dia s'anava a buscar els quatre —o màxim sis— càntirs d'aigua amb què es procurava atendre les necessitats mínimes per al consum i la neteja de les cases.

He agafat, com a base per a aquest treball, l'àrea dels termes municipals dels pobles del Lloar, Gratallops i Torroja del Priorat, potser pel fet d'haver desenvolupat la meua vida professional en els seus ajuntaments, i que al llarg del temps em van donar motivació suficient per arrelar-hi profundament. Vaig tenir a l'abast la documentació dels seus arxius, i la veu dels homes i dones que varen néixer i créixer en aquestes terres, especialment pels racons del terme, i que van fer-se posseïdors de la seva vasta toponímia, que els terrenys accidentats van propiciar, ja que els topònims arrelaren amuntegats.

Escampades pel terme, un estol de petites fonts, moltes amb poc doll, però duradores, ja que aguantaven les fortes sequeres dels calorosos estius. Hi havia molts masos escampats irregularment; en construir-los, calia fer atenció que fossin en llocs on tinguessin prou abastament d'aigua, tot i que tenien unes cisternes per arreplegar l'aigua de la pluja, i d'aquesta en gaudien i la tenien a l'abast; tanmateix l'aigua de les fonts els calmava la set, ja que era pura, i no es presagiava enlloc l'arribada actual de les contaminacions, en què fins les fonts que neixen pures de l'interior de la terra no són acceptades com a aptes per al consum.

Les terres d'aquest sector del Priorat no han estat gaire agraciades amb cabals d'aigua importants, però sí que han tingut i han gaudit de fontetes amb aigua que brolla sobre la superfície de la terra. Altres, en mines clavades dintre unes fondes i acurades voltes de pedra dura; moltes han buidat a unes basses per regar hortes familiars. També per arreu, pous han tret les aigües a la superfície, i han calgut mitjans rutinaris per pujar-la, especialment sínies amb uns volants i una filera de catúfols, amb un animal que tot voltant movia els engranatges per deixar l'aigua a lloc adient. I fins manxes i corrioles per anar enlairant a cop de ferrada l'aigua anhelada.

Aigües que es van emprar per a ús de boca, reg de petites hortes, neteja de les cases i que es van considerar sempre pures, nascudes de l'interior de la terra, on no existien les contaminacions actuals, aigües que es van fer seu el món en què vivim, on tot respira el mateix aire. Per les voreres dels camins reials i veïnals, hom podia gaudir d'una aturada i refrescar la gola, abans de continuar cap al seu destí.

Malauradament han desaparegut molts d'aquests llocs privilegiats que va deixar la natura. Les fonts, la majoria de les quals han estat engolides per la farda, que amb humitat ha crescut sense fre. No les netegen, diuen que no són potables. Els pous, les pluges, les han omplert de terra, i ja no es veu on eren ja que la malesa ha imposat el seu poder. Moltes basses que es conservaven netes ara estan envoltades per canyes i esbarzers i els vents hi ha deixat les fulles de la tardor, i tot és un cau de porqueria i corrupció.

Distribuirem separatament els termes per a una identificació millor de les basses, les fonts i els pous, que van ser l'orgull i la base essencial de la vida als pobles. Però avui pels camps reneix una altra vida, que potser els pot donar un futur més clar. Jo no jutjo, ni millor ni pitjor, però la vida tira endavant i hem emmotllar-nos a les seves directrius.

EL LLOAR

Cap al final de l'horta del Molí el Saco, trobem la *font la Bàrbara*, que neix dins un racó on s'afua una mineta que buida l'aigua dins una bassa. Allí hi rentaven moltes dones del poble, especialment les de la part baixa, ja que a l'hivern, com que quedava dins un recer, l'aigua hi era tèbia, i sols per aquest motiu estirava molta gent. Malauradament tot ha desaparegut, i als que de menuts hi anàvem a recollir una panereta de roba per a la mare, per alleujar-li la càrrega, només ens en queda el record.

A la part baixa de la Solteta, i dins un marge no gaire alt clavat en una raconada, quan les pluges eren fortes, hi naixia la *font les Botiguetes*. Entre unes pedres, sortien uns dolls d'aigua com el braç que s'aguantaven una bona temporada. En ser prop del poble hi anàvem la menudalla, ja que ens impressionava veure com empenyia l'aigua.

Pujant amunt pel barranc de les Ortigues, una vegada passat el Ponton, ben a prop del barranc del Petrus, hi ha la *bassa la Cabreta*, a la part alta d'un extens hort que regava uns bancals. Tenia unes lloses amples per la part davantera, i allí hi feien cap les dones a rentar la roba. Avui sols en queda l'espectre dolorós, ja que hi mana la farda.

Si pugem amunt pel camí del Mig que va a la Vilella Baixa, ens apareix la *font de la Canya Piula*, clavada al solà del Creuetes. La humitat ha fet proliferar la varietat de canya de la qual va rebre el nom. Quan es transitava per aquest camí, del Lloar a la Vilella Baixa, era lloc de repòs; el terreny era adient per a fer-ho. On és ara aquesta font?

A la vora del barranc del Trenc, dintre un estret espadat, hi surt una font, *la mina el Carbassó*, amb un petit doll que sobreviu a les secades i que buida dintre una bassa, on a l'hivern hi anaven les dones del carrer Nou i del Riu. És arrecerada i d'aigua tèbia.

A la vora del riu Montsant, a sobre el toll del Pas, es conserva encara *el Carcau*. Una ampla galeria subterrània d'on brolla un dels millors cabals del terme. Era el reforç essencial per a les aigües que abastaven el poble.

Per la vora del riu Montsant, pujant amunt en direcció a la Vilella, queden les restes del que fou la *mina del Mas del Corral*. Es construí en el seu temps per a l'abastament del mas i la hisenda, amb una fondària d'uns cinquanta metres. Pel seu recorregut afloren dos forats

que serviren per buidar la terra quan la construcció, i per netejar-la després. La mina omplia una de les basses més grans del terme. Fou dolenta per al consum de boca, ja que hi solien caure algunes bestioles. Queda com a record d'un passat esplèndid, tot i que avui la finca està plantada d'ufanoses vinyes amb bona producció i qualitat.

Cap a la part baixa dels Tortells trobem la *font Boja*, encara que no hi ha vestigis de font. Va rebre aquest nom perquè no va lligada a les pluges i sols surt quan li sembla, tot i que sol passar uns anys d'una vegada a l'altra; però quan ho fa en surt un doll com la cama a l'extrem d'un bancal davall el mas del Matildo, prop de la carretera del Molar.

Al mig del barranc de l'Aneral, a la part baixa del poble, queda clavada i protegida de les barrancades la *font Nova*, també anomenada *font dels Lledoners*, per la proliferació d'aquests arbres. Aquesta font ha abastat sempre la població, ja que en donar peu a la Quadra del Lloar, l'abastí sempre. El treball per conservar-la dóna a entendre la seva importància, ja que queda encerclada per gruixudes parets laterals. Amb amples i fondos abeuradors per als animals que anaven a buscar-hi aigua.

A dalt, a la partida de la Font de Minfami, situat en un bancal proper al barranc, trobem el *pou del Llebreta*, molt net i tot voltat de pedra de calç pròpia del lloc. A ple estiu, quan anàvem per aquells llocs, hi solíem feu aturada per pujar amb una petita corda una mica d'aigua, ja que era d'una frescor impressionant, tot i que un poc amargant. La farda avui ho ha cobert tot i és inaccessible.

Per sobre d'un petit toll on buida al riu el barranc de les Ortigues, penjada a un parell de pams del nivell de terra, ha sortit sempre la *font del Marianet*, un estret doll d'aigua molt fresca que fou el deliri dels hortolans de la contrada. En temps de secà hi anava gent del poble a omplir-ne uns cànirs, encara que calia esperar una bona estona.

Cap al final del barranc de les Ortigues ens apareix la *bassa del Masclat*, tocant al camí del Riu que va a la Vilella Baixa. Encara s'omple avui amb un petit doll que baixa del mateix barranc més amunt. Ben conservada, ja que encara es treballa el bancal d'hort.

A la part alta del terme, prop del de la Figuera, a la vora del barranc, queda en peu la *font de Minfami* que donà nom al barranc i a la partida. Construïda amb material i pedres de calç, amb uns amples abeuradors per als ramats. Diuen que és d'origen moro, que la construïren quan al segle I van travessar l'Ebre pel pas de l'Ase i pujaren amunt, ja que Almansor anava a la conquesta de Barcelona. Avui s'hi han fet obres de restauració, però tal vegada han danyat i desviat el fil per on arribava l'aigua.

A uns setanta metres del poble, a la part alta, on comença el camí reial de la Figuera, i en el barrancó de la part esquerra, dins el fons hi havia la *fonteta la Monja* que brollava sobre la terra. Les dones del carrer de Dalt hi anaven a buscar aigua, i xafaven els conreus de Ca la Monja, i el jaio Monjo, enrabiat, ho va arrasar profundament amb lluna nova i l'aigua es va perdre, i no ha sortit mai més.

Prop del poble, pel vessant que surt dels Masons, quan el camí decanta cap al barranc del Trenc, a sobre uns bancals d'horta que sempre ha regat, apareix clavada a una paret la *mina el Perera*; la gent dels Masons hi anava a buscar aigua, i s'originaren raons amb l'amo perquè, a més de xafar-li la terra, li estiraven algun enciam o el que els feia goig. S'hi omplia una bassa on s'hi anava a rentar, especialment les cases properes.

Pujant pel camí reial que anava a la Figuera, en arribar al coll de les Malvasies, un dels punts més alts del terme, i en un lloc on no apareix aigua enlloc, trobem la *mina el Peret*, clavada al peu del cim, una mineta d'uns sis metres de fondària, on pot entrar un home a netejar-la, de la qual en surt un rajolí petit però constant; amb la seva aigua es regava un bocí d'hort a la vora del mas.

Tocant al camí que pels Tortells puja a les Damunt Roques, i prop del mas del Matildo, s'hi troba el pou més fondo del terme, amb prop de dos-cents metres de fondària. És el *pou dels Tortells*, molt ric en aigua, i que la bombeja cap al poble Lloarenc. Amb aquest pou es va solucionar el problema d'aigua que patia la població. Va ser construït i es va muntar la seva instal·lació l'any 1984, i tot i que ha baixat el nivell de l'aigua, continua amb el seu ritme, i darrerament s'ha ampliat l'abastament a les bodegues d'Osborne i Torres, de manera que hi ha una incògnita de cara al seu futur.

GRATALLOPS

A mig camí entre Gratallops i el Lloar hi havia la *font dels Capellans*, clavada en una raconada que ara ha destruït el nou traçat de la carretera actual. Era bonica, neta i endreçada, formava una petita mina i una basseta que sobreixia pel davant. Amb no gaire cabal, però sempre es mantenia igual, tant estiu com hivern; encarada cap al Montsant, cosa que feia que a la tarda l'ombra li donava bon estar. El nom li ve, segons es diu, del fet que en generacions passades era lloc de reunió dels capellans, especialment els de Gratallops i del Lloar, que hi feien cap per a tractar els assumptes propis de la parròquia i fomentar l'amistat personal. Durant molts anys, especialment els de l'escolaritat, ens hi aplegàvem a menjar la mona els nois i les noies de l'escola de tots dos pobles, amb els mestres respectius, el segon dia de la Pasqua Florida.

A la partida de les Comes, la Cinta el Rebany hi tenia un bassot conegut per tots quan freqüentaven aquell lloc, conegut com el *bassot de les Comes*. Hi naixia un minvat doll d'aigua al marge de la vora del camí Vell de Falset. El barranc escorre les aigües en direcció al riu Siurana, enfront del terme de Bellmunt. Aquelles aigües ja no s'utilitzen, la Cinta va desaparèixer i el seu entorn segueix el mateix camí.

Trobem enmig de les terres annexes a l'ermita de Consolació, que són de la seva propietat, la *mina de Consolació*, on hi neix l'aigua amb què els ermitans regaven l'hort que els ajudava al seu sosteniment. Els de Gratallops, que a l'estiu solien anar justos d'aigua per a l'abastament del poble, la van fer més fonda, ja que del seu doll projectaven portar-la cap al poble; hi haguera arribat pel seu mateix impuls, ja que es troba a una altitud molt superior, però la realitat fou que d'aigua se'n va trobar poca, i malauradament no podria cobrir les necessitats previstes, i varen desistir de l'intent.

Per la baixada del camí Vell de Falset es troba la *font de Ferro*, i s'ha cregut sempre que la seva aigua gaudeix de propietats curatives, i per això en bevien especialment els que patien d'anèmia. Tot el que toca ho rovella. Una bassa aplega l'aigua de la font, els costats de la qual estan rovellats. Hi hagué en temps passat i prop seu un enorme castanyer, molt ufanós, avui desaparegut. L'entorn segueix el mateix ritme.

Fou la *font Nova* la darrera que donà aigua al poble, i es troba situada enmig de la cruïlla dels camins de Mora i de les Manyetes, amb aigua bona i fresca. En conjunt la construcció és vella, encara que li diguin Nova; feta tota amb blocs de pedra ben treballats, amb dipòsit intern, on es pot entrar per netejar-la, amb uns sòlids abeuradors per abeurar els animals quan carregaven l'aigua. Un vell lledoner que no amanollaven quatre homes es va trencar pels efectes d'una ventada i se'n va vendre la fusta. Al pla, al costat de la font, una dotzena de xops creixen acceleradament posats en rengleres. Malauradament quan arribava l'estiu i les sequeres, l'aigua escassejava i calia racionar-la, repartint-la entre el poble fent ús de la tanda que voltava de casa en casa.

Una vella font anomenada *la Fontsoi* es troba cap al nord-oest del poble. Hi porta un camí que surt planer per sota del cementiri. Situada damunt del camí, en terreny fèrtil, és una font molt antiga, forma un gran dipòsit clavat dins el terreny amb una bona arcada. No és gaire abundant, i generalment abastava les cases del Planet i la part alta del poble. A sobre seu hi havia una de les alzines més boniques del terme, que fou sacrificada durant la guerra per fer-ne carbó. En documents antics es troba escrit el nom com *Fransois* i *Fransoy*; segurament havia tingut alguna relació amb els francesos.

A l'est del poble, prop de la carretera que va cap a Falset, hi ha les restes de la coneguda com a *font Vella*, que segons diuen els més vells del poble, es va perdre i en van quedar tan sols les parets. Sempre s'ha dit i s'ha cregut que és d'origen moro, encara que no apareix cap document que ho justifiqui.

En un dels millors obacs del terme, que baixa del camí de Falset de cara al riu Siurana, es troba una mina d'aigua anomenada *la mina d'en Piquer*. Amb molt cabal, que no s'eixuga mai, i amb la qual s'ha regat un bon hort. Avui la propietat de la hisenda correspon a la casa René Barbier, que l'ha transformat en vinya, d'on en treu un dels millors vins del Priorat. L'aigua és utilitzada per a les necessitats de la instal·lació.

En un terreny fèrtil entre les Manyetes i els Molins Borràs es troba la *font dels Planassos*, que neix a l'interior d'una mineta feta amb volta de bona pedra. La seva aigua, que és bona, ha estat sempre apreciada. Allí el Boter hi té una petita font amb un minvat doll d'aigua. Els pagesos de la contrada hi anaven tots a buscar aigua per al consum diari.

A la planeta el Victori, a la seva part baixa, a la vora del riu Siurana —terres de propietat lloarenca— ha nascut sempre la *font de la Teula*, amb un doll d'aigua gruixut que no variava ni estiu ni hivern. En temps de sequera en què les fonts del poble del Lloar s'eixugaven, eren molts els veïns que hi anaven a omplir quatre càntirs amb els animals i argadells, ja que era fàcil d'omplir-los.

TORROJA DEL PRIORAT

Per la carretera que va del poble a Escaladei, ben a prop del mas d'en Bruno, trobem el Mas del Biló, amb tres pisos i un rellotge de sol a la façana. Al seu solà hi ha la *mina el Biló*, d'uns deu metres de fondària, tota voltada amb pedres blaves, conegudes com "de ferral", i a l'interior hi neix una font que, encara que no és gaire cabalosa, cobria les necessitats del mas i d'un petit hort.

La *mina el Boles* és damunt el mallol dels Bellvissos, amb una profunditat d'uns trenta metres. Voltada acuradament amb pedra blava, ja que d'aquesta n'apareixen lleves per tot el terme. L'aigua és forta i saborosa, i allí hi feien cap els homes de la contrada durant els dies que hi anaven a treballar.

Cap a la partida dels Bessons trobem la *font del Borrull*, acuradament voltada amb pedra, encara que no treu un doll excessiu. Hi ha un bassot que aplega l'aigua que s'hi escorre i que és aprofitada per a reg.

Una font que va tenir força utilitat fou la *font del mas d'en Bruno*, que abastava el manteniment a una munió de famílies que vivien en el conjunt de masos que formaven una unitat, de la qual fou disputada la jurisdicció entre Torroja i la Morera. La Diputació va concedir-ne els drets a la Morera, encara que darrerament féu cap a Torroja. Aquesta font es troba davall de la carretera, i es conserva amb bona aigua, ja que aquella vasta hisenda està actualment plantada de vinya.

Prop del terme de Poboleda, a la Plana Cega, hi ha la *mina de la Càndia*; al seu interior neix una aigua fresca i saborosa. Tota voltada amb pedra blava i molt dura, i ben treballada, ja que sortia de les lleves amb els costats i el gruix equilibrats.

A la vora d'un mas mig derruït a la Plana Cega trobem la *mina del Candro*, molt alta i tota voltada de pedra blava. En surt aigua bona i saborosa, encara que el seu cabdal, com el de la majoria, no és excessiu.

Dintre l'extensa partida de les Comes, que és travessada per la carretera que va a Gratallops, a la banda superior, hi ha un mas reconstruït on viuen avui dia. Per les necessitats de la hisenda hi ha la *mina* i la *font de la Coma*; dintre la mina hi neix una fonteta que, encara que no és gaire cabalosa, sí que és suficient per al fi anhelat.

A l'entorn de les Tosses del Compte, i en un rogle ben típic aflora la *font de les Tosses*, amb una de les aigües més fortes conegudes. Els que la coneixen i n'han fet ús diuen amb satisfacció que si en beus en excés fa tremolar les cames.

Baixant pel carrer de l'Era, a l'esquerra de Cal Miquel Molí hi ha el *pou del Coquí*, del qual sempre en van fer ús els propietaris de casa. Causa sorpresa el fet que el carrer queda molt inclinat de cara avall, amb una diferència d'altitud substancial.

Enmig de les Planes i a l'interior del Mas del Ponet, la qual cosa causa sensació, hi ha la *sínia el Ponet*, amb la qual es pujava aigua per al consum de la llar i per a regar un petit hort que hi havia al seu voltant. Avui hi ha tan sols el testimoni del que allí passava.

A sobre de l'actual Cooperativa hi neix la *font Alta*, el doll de la qual baixa cap als abeuradors públics que hi ha en una vorera del carrer de la Bassa. Avui potser no hi abeuren gaires animals, ja que pocs en queden, i tampoc no està gaire decent. Al costat de la font hi havia, al començament del segle passat, un gran eucaliptus que dos homes no podien amollar.

Enmig d'un espai vegetal ple d'alzines, pins, roures i altres espècies trobem, aferrada al poble, la *font Vella*, la més antiga de les fonts, que sempre va abastar d'aigua els veïns, fins que les necessitats d'aigua van superar la que sortia de la font. Tot i així està ben conservada, i també la plaça; tanmateix segueix el ritme i s'hi celebren moltes festes. Durant segles hi feren cap tots el càntirs del poble, a esquena dels animals amb els argadells.

Una font típica i d'utilitat ha estat la *font de la Guineu*, cap a les terres altes partioneres amb el terme de la Vilella Alta, on una caseta bastant espaiosa acollia els vianants. En un abeurador on feia cap l'aigua sobrant hi abeuraven els animals dels vianants que hi feien aturada. En aquell mas hi hagué molta activitat d'elaborar vins. Encara regaven unes petites parades de l'aigua que s'hi escorria.

Cap a mig coster de les Pedreres trobem, ben condicionada amb bones pedres, la *font de Jesús*, que segons diuen fou construïda pels monjos de la cartoixa. A tocar hi ha el tros que porta el mateix nom.

A prop de la carretera que va a Poboleda i al seu davall trobem el *pou de la Llevadora*, voltat tot ell de bona pedra. La seva aigua és bona i fresca.

En un bocí de terra a l'Horta Major trobem la *font del Molinàs*, propera al pont que travessa la carretera que va a Gratallops, i pel qual passa el riu Siurana. Té un doll d'aigua bona i fresca, on tots els hortolans de la contrada han anat sempre a beure.

Per la partida de les Tosses que agafa el seu barranc, a la part sud-est del terme, hi neix la *font dels Noguerets*, amb un doll d'aigua pura i cristal·lina. Es baixa fins al poble per mitjà d'una canonada que fa cap a un dipòsit per al seu abastament. Malgrat tot, des d'allí es bombeja cap a un gran dipòsit, clavat al terra dins la collada del poble.

Cap a la part alta dels Montsants, hi neix una font coneguda com la *font del Sorreta*. Diuen que dona la millor aigua del terme. Surt de l'interior d'una petita mina tota voltada amb pedra.

Dintre la partida de les Tosses, tocant al tros de Manescal, hi varen apanyar antigament la *mina el Marió*, a l'interior de la qual hi brolla una aigua bona com totes les de la contrada. Té una profunditat de trenta a quaranta metres, amb dos forats en el seu recorregut per netejar-la. No és gaire cabalosa, encara que és bona.

EPÍLEG FINAL

Avui els que coneguèrem aquests llocs, els que hi donàrem infinitat de voltes, i els que ens vàrem assure a engolir un test o pot d'aquelles aigües —eren els estris que correntment es trobaven per les fonts i mines—, encara les trobaríem totes, malgrat que moltes les ha engolit la malesa, especialment els esbarzerals. No obstant això, sols ho podem fer mentalment, ja que el pas de la vida no respecta, i les forces físiques ens minven progressivament. Potser a molts llocs que foren privilegiats, avui ens cauria l'ànima per terra, però cal acceptar que el viure té un límit i no respecta. Nous temps avancen, i tot plegat cau pel seu propi pes; van canviant costums, formes de vida i una nova concepció, que la tecnologia actual va desplaçant situacions del passat.

Però els sentiments no moren, i encara que acceptem les noves formes i camins que s'obren per arreu, ningú no ens pot esborrar de dintre el fet que la nostra vida també va ser plaent. Aquell caminar pel terme, amb els camins nets i apanyats, amb els soplugs per quan plovia, amb les fonts que ens calmaven la set i on podíem seure amb plaer perquè hi havia seients, encara que de pedra; i uns arbres vigorosos que ens oferien l'ombra...

Voler creure que aquell temps fou millor no s'acosta a la realitat, encara que ens tocà viure'l i que ho férem amb plaer. Però tampoc no es fa justícia quan les generacions actuals, amb menyspreu d'aquell passat, el consideren de gent primitiva i endarrerida. Però que tinguin en compte que els grans avenços que s'han assolit els han portat també plenament la insatisfacció. Tenen l'anhel d'assolir noves metes, però difícilment trobaran la nostra satisfacció, que vàrem gaudir plenament i que cap al nostre ocàs enyorem encara plenament. Tanmateix som solidaris i ens identifiquem plenament amb la vida actual i els seus avenços.